

УДК 340.12 (477)(091)

Т. Г. АНДРУСЯК

Тарас Григорович Андрусак, кандидат юридичних наук, доцент, доцент Львівського національного університету імені Івана Франка

МИХАЙЛО ДРАГОМАНОВ – КЛЮЧОВА ПОСТАТЬ УКРАЇНСЬКОЇ ПРАВОВОЇ ДУМКИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ.

Михайло Драгоманов є ключовою постаттю українського національного життя другої половини ХІХ ст. в усіх його проявах: організаційному, просвітницькому, науковому, політичному. При цьому його діяльність не обмежувалася тільки українськими справами. Небагато є діячів, які справили більший або аналогічний з ним вплив на інтелектуальне життя та політичний розвиток всієї Російської імперії в означений період.

Масштабність та багатоплановість його діяльності, широта й глибина осмислення соціальних, політичних, національних проблем, вплив на формування світогляду сучасників та молодшого покоління, попри значну кількість наукових досліджень, потребують свого подальшого вивчення та осмислення. Сьогодні, коли повне академічне видання творів мислителя є справою далекої перспективи, а драгоманознавство як наука перебуває на етапі становлення, пріоритетним є вивчення та осмислення його життя і творчості у контексті конкретних наук, зокрема історії, філології, філософії, політології, юриспруденції та інших. Тільки проаналізувавши погляди вченого в контексті тогочасного рівня розвитку конкретної науки, можна зрозуміти масштабність його наукового доробку і в цій сфері, і в інтелектуальному житті епохи загалом.

Погляди мислителя на правові, політичні, національні, соціальні проблеми необхідно аналізувати з урахуванням тогочасних реалій, трансформацій та змін, коли за життя одного покоління суспільство пройшло шлях від сприйняття кріпацтва як нормального соціального явища до усвідомлення необхідності загального виборчого права. При цьому не слід забувати, що зміст і розуміння таких понять, як «федералізм», «соціалізм», «анархізм», «лібералізм», «закон», «самоврядування» тощо в другій половині ХІХ ст. були суттєво іншими, ніж нині. Ще одним важливим моментом, що його слід мати на увазі при аналізі поглядів Михайла Драгоманова, є співвідношення національної та станової ідентифікацій в тогочасному суспільстві. Адже національна свідомість та національна солідарність в суспільстві, де значна частина людей не визнається суб'єктами права, є чимось зовсім іншим, ніж у суспільстві, яке, принаймні формально, визнає юридичну рівність усіх громадян. Враховуючи ці та інші моменти, спробуємо окреслити роль і значення діяльності й творчості Михайла Драгоманова в розвитку української правової думки, тобто цієї частини духовної культури українського народу, яка стосується юридичної сфери його буття.

Про життя і діяльність Михайла Драгоманова, різні аспекти його правових та політичних поглядів написано достатньо багато¹, проте масштабність постаті мислителя, багатогранність та глибина його теоретичних напрацювань потребують повного осмислення кожним новим поколінням, для правильного і адекватного розуміння процесів, витоки яких необхідно шукати в ХІХ ст., а то й раніше та зберігають евристичний потенціал для ефективного вирішення проблем сучасності. Це, зокрема, стосується вміння вивчати, осмислювати та адаптовувати до власних потреб зарубіжний досвід, бо за останні чверть століття маємо більше ніж достатньо прикладів того, як намагання механічно перенести на український ґрунт та реалії посттоталітарного суспільства, вироблені в стабільних демократичних національних державах законодавчі, управлінські чи організаційні напрацювання і здобутки, часто дає протилежний від очікуваного результат.

Михайло Драгоманов (30(18).09.1841 – 2.07(20.06).1895) народився в місті Гадячі на Полтавщині в дворянській родині, яка походила з козацької старшини. Його прадід Стефан, значковий товариш, був війтом Переяславського магістрату (50-ті роки ХVІІІ ст.). Дід – Яким, колезький асесор (цивільний чин VІІІ класу, з яким пов'язувалося надання права на спадкове дворянство) і батько – Петро, перебували на державній службі в Петербурзі. Останній здобув юридичну освіту у вищому училищі правознавства в Петербурзі та працював у військовому міністерстві² до виходу у відставку в 1836 році. Мати – Єлизавета, дочка надвірного радника (цивільний чин VІІ класу) Івана Цяцьки. Станом на 1850 р. сім'ї Драгоманових належало 18 «душ

селян чоловічої статі». Варто підкреслити, що представники родини Драгоманових завжди були свідомі своєї станової приналежності та соціального походження, як і своїх обов'язків щодо народу, елітою якого вони були. Це стосується і Михайла Драгоманова, і його сестри Ольги, більше відомої як Олена Пчілка, вплив, роль і значення якої в українській культурі, національному й політичному житті, як і відносини з братом, ще чекають на своє наукове вивчення та дослідження.

Звертаємо особливу увагу на соціальне походження Михайла Драгоманова, оскільки, починаючи з 60-х років XIX ст., для багатьох представників українського руху було притаманне ототожнення українського народу з українським селянством. Цей підхід, який зберігся аж до української державності 1917–1920-х рр., суттєво загальмував процеси національної консолідації та державотворення. Як писав В'ячеслав Липинський, «для тодішніх провідників нації – а ними були виключно українські інтелігенти – «пан» та «поміщик»... був людиною в високій мірі національно й політично непевною, хоч би він був «найсвідоміший Українець» і хоч би він хотів тільки виконати свій звичайний національний обов'язок»³. Наступні історичні періоди також не сприяли формуванню адекватної оцінки ролі та значення українського дворянства в становленні українського руху, формуванні української модерної нації, розвитку української національної свідомості. Постать Михайла Драгоманова, його сестри Ольги, його племінниці Лариси (Лесі Українки) переконливо демонструють загальний характер українського націотворення як процесу зміни пріоритетності станової ідентичності національною. Для когось, як Михайло Драгоманов, ця зміна відбулася в 60-х рр., після знайомства з державо- та націотворчими процесами в тогочасній Європі, для когось, як Павло Скоропадський, після припинення існування Російської імперії.

Михайло Драгоманов здобув початкову та середню освіту в Гадяцькому повітовому училищі (1849–1853) та Полтавській губернській гімназії (1853–1859). Навчаючись на історико-філологічному факультеті Київського університету (1859–1863) під керівництвом професора Віталія Шульгина почав займатися науковою роботою, зокрема історією Стародавнього Сходу та Античності, з перспективною на «заняття університетської кафедри». Після закінчення університету працював вчителем 2-ї Київської гімназії. 18 березня 1864 р. Михайло Драгоманов захистив дисертацію «Імператор Тіберій» на право викладання (*pro venia legendi*). Офіційними опонентами були професор Олексій Ставровський та доцент Василь Яроцький. Після прочитання двох пробних лекцій («Про стан жінок у першому сторіччі Римської імперії» та «Державна реформа Деоклетіана і Костянтина Великого»), які були визнані задовільними, Михайлу Драгоманову надано звання приват-доцента з загальної історії та допущено до читання лекцій в університеті.

У цей період Михайло Драгоманов ще не проявляв активно своєї політичної позиції, та зрештою вона тільки формувалася. Проте її напрям уже почав визначатися: національна свідомість та демократизм, що знайшло своє відображення у низці статей, опублікованих у «Санкт-Петербурзьких ведомостях» в квітні–травні 1866 р., зокрема, «Земства і місцевий елемент в народній освіті», «Педагогічне значення малоросійської мови» та ін. Вони стали причиною того, що уже в жовтні цього року до попечителя Київського учбового округу надійшов лист з Міністерства народної освіти, в якому стосовно Михайла Драгоманова зазначалося: «Вважаю взагалі справді шкідливим для молоді, яка вчиться, залишити при викладанні особливо з такого предмету як загальна історія, особу з хибними поглядами й переконаннями, і тому гадаю, що такої особі не повинні бути надані обов'язки викладача в університеті»⁴. Однак, оскільки кадрові питання були в компетенції Ради університету, то Михайло Драгоманов залишився на викладацькій роботі, більше того, почав виконувати обов'язки професора кафедри.

У 1870 р. він захистив дисертацію на ступінь магістра загальної історії «Питання про історичне значення Римської імперії і Тацит» та був обраний штатним доцентом кафедри загальної історії. У 1870–1873 рр. перебував у відрядженні з «науковою та педагогічною метою» в університетах і наукових установах Європи (Берлін, Цюрих, Прага, Відень, Флоренція, Гайдельберг, Львів). Після повернення продовжував читати лекції з античної історії в Київському університеті.

У вересні 1875 р. Михайла Драгоманова звільнений з посади з політичних мотивів («за українофільське спрямування») із заборонаю працювати в Харківському та Одеському університетах. Маючи на меті продовження наукової, громадської та політичної діяльності Михайло Драгоманов у тому ж році став жити в еміграції. У Женеві започаткував перше незалежне українське політичне видання – збірник «Громада» (1878–1882, п'ять випусків), разом з Сергієм Подолинським і Михайлом Павликом заснував журнал «Громада» (1881), видавав твори українських авторів (Тарас Шевченко, Панас Мирний), редагував ліберально-демократичний тижневик «Вольное слово» (1881–1883). У 1889–1895 рр. – професор кафедри загальної історії в Софійському університеті (перше Болгарське вище училище).

Наукова діяльність Михайла Драгоманова тісно пов'язана з його громадською та політичною діяльністю. Його праці навіть у царині античної історії, педагогіки чи філології (фольклористика, літературознавство), не зважаючи на їх суто науковий характер, набували характеру політичної публіцистики, оскільки містили небезпечні для існуючих державних систем Російської та Австрійської імперій правові, політичні, національні ідеї, що ставало приводом для політичних звинувачень, репресій стосовно автора та заборони їх поширення.

Ще на початку своєї діяльності виступив з ідеєю необхідності розвитку початкової освіти на українських землях рідною мовою, що йшло врозріз із політикою денационалізації і русифікації. Активно працював у Південно-Західному відділенні Російського географічного товариства, займаючись вивченням української історії та народної творчості. Результатом цієї роботи стало двотомне видання, спільно з Володимиром

Антоновичем, історичних пісень українського народу, яке стало «спробою повного і критичного збірника історичних пісень українського народу»⁵, «в котрих видно зміни громадського життя на Україні од найдавніших часів аж доси»⁶. Пізніше, в Женеві, Михайло Драгоманов продовжив це видання аж до сучасності. Саме на основі народної творчості, як найбільш повного віддзеркалення соціальних, етичних, правових ідей народу, мислитель визначає ключові ідеї притаманні українській правовій думці.

Саме на основі народної творчості Михайло Драгоманов робить висновок про єдність українського народу без огляду на існуючі державні кордони та державне минуле, що дало можливість мислителю створити теоретичну основу подальшого розвитку, зближення й консолідації українського народу. Вже в 60-х рр. він почав налагоджувати зв'язки і поширювати інформацію про стан справ та проблеми національного розвитку в обох частинах українських земель, опублікувавши низку статей у тогочасній періодиці. Його листи до львівського студентського часопису «Друг» (1875–1876) стали поворотним пунктом в розвитку українського політичного руху в Галичині.

Національні рухи європейських народів, шляхи і механізми вирішення національних проблем, боротьба за національне визволення проти денационалізації цікавили Михайла Драгоманова і в науково-теоретичному, і в практично-прикладному аспекті. У праці «Східна політика Німеччини та русифікація» (1872) він обґрунтував, що політика денационалізації інших народів характерна для провідних тогочасних держав. Вже будучи на еміграції, він ставить перед собою завдання: 1) поширити якомога більше інформації про українську справу в Європі; 2) сформувати український політичний рух, озброєний найбільш прогресивними здобутками європейської та світової політичної теорії, юридичної науки і законодавчої практики. На його думку, питання національного визволення українського народу слід розглядати в контексті утвердження в Європі цінностей свободи, рівності та демократії.

Михайло Драгоманов став першим, хто поставив питання боротьби за національні права українців на міжнародному рівні, опублікувавши та поширивши у 1878 р. серед учасників Першого літературного конгресу в Парижі брошуру французькою мовою про Емський указ 1876 р., підкресливши, що «цей указ заборонив публікацію в Росії книг українською мовою, які були цілком безпечні («Пісеньки та оповідання для дітей»), «Про землю і небо», «Про земне життя», «Про холеру», «Про козаків і турків» та ін.); ось чому цей декрет подвійно абсурдний і доводить як далеко може зайти деспотизм, підтримуваний державним централізмом»⁷. І, як результат, «все, що людська енергія могла б створити українською мовою, вже наперед заборонено в одній з європейських держав!»⁸. Це була перша публікація на захист української мови, спрямована до світової спільноти.

Становлення української правової думки з її стрижневою ідеєю – усвідомленням народу свого права на власний самостійний державно-політичний, економічний і культурний розвиток відбувалося в умовах протистояння державній політиці та впливу ідеологій інших народів, спрямованих на асиміляцію й денационалізацію українського народу. Тому Михайло Драгоманов, формуючи програмні засади українського політичного руху, і у своїх працях, і у практичній діяльності змушений був борюватися проти різних ідейних противників.

Він перший з українських діячів XIX ст. почав політичну боротьбу проти політики централізації та русифікації, яку проводила влада Російської імперії, як демократ і федераліст, і перший серед прогресивних діячів загальноімперського масштабу підкреслив роль і значення національного фактора в боротьбі за демократичні та соціальні перетворення. Критикуючи російську реакцію, мислитель доводив, що першим і головним спільником державної влади в централізаторській та русифікаторській політиці є російська демократія, російський революційний рух, який не тільки байдужий до національних проблем, а й маскує свій централізм та шовінізм під космополітичними фразами.

У праці «Історична Польща і російська демократія» (1881) мислитель доводив, що всі російські демократи та соціалісти, за винятком М. Бакуніна і А. Герцена, ніколи не визнавали за українським народом права на політичну і національну незалежність (останній при цьому «для неросійського слов'янського світу від всієї душі бажав братського союзу з Росією»⁹), а більшість з них не визнавала навіть існування української нації. Фрази «націоналізм – це буржуазне питання», «соціалісти повинні прагнути до об'єднання, а не роз'єднання» лише маскують російський шовінізм і централізм, з його переконанням, що Росія є не тільки «єдина і недеільная» але і «однообразная»¹⁰. Тому не те що ідея української автономії, але навіть спроба соціалістичної агітації українською мовою вороже сприймаються представниками загальноімперського революційного руху.

Саме Михайло Драгоманов перший розкритикував основні засади російського народництва, підкресливши, що воно чуже й незрозуміле для широких верств українського народу. Йдеться, зокрема про: 1) ідею єдиного «русского народа» в межах всієї імперії та ідеалізацію «общини»; 2) віру в окремий, своєрідний шлях Росії, яка з феодально-аристократичного режиму може одразу перейти до соціалізму; 3) віру в соціалістичну революцію, як одноразовий акт, що зруйнує всі старі порядки і розділить історію людства на два періоди: період рабства і період свободи; 4) переконання в непотрібності політичної боротьби та можливості досягнення соціалістичного ідеалу шляхом агітації широких народних мас.

Михайло Драгоманов рішуче виступив і проти польського політичного руху, який, не зважаючи на те, що польський народ потерпав від національного гніту, мав яскраво виражений імперський і шовіністичний характер, відстоюючи ідею «історичної Польщі», претендуючи на білоруські, литовські та українські землі й заперечуючи будь-які національні права цих народів. Саме Михайло Драгоманов став одним із перших європейських мислителів, хто рішуче виступив проти поділу народів на «історичні» та «неісторичні», запе-

речив наявність будь-яких підстав панування одних націй над іншими, обґрунтував право кожного народу на свободу, незалежність та створення власної держави на своїх етнічних землях, без огляду на будь-які «історичні права» інших держав і народів на цю територію.

Формування модерної української правової думки, намагання створити основи для загальноукраїнського політичного руху змусили Михайла Драгоманова рішуче виступити проти наявних у тодішньому українському суспільстві суспільних течій та орієнтирів.

Серед них – аполітичне українофільство, як протиставлення культури і політики, як намагання розвинути певні елементи культури, дистанціюючись від будь-яких політичних вимог. Воно, за його переконаннями, було явищем реакційним, а на українському ґрунті ще й шкідливим, оскільки без політичної боротьби українці не могли здобути собі навіть початкової школи.

Він виступав проти заяв, що український рух – суто літературний, підкреслюючи, що всякий національний рух мусить бути рухом політичним. Мислителю довів безперспективність намагань узгодити національний розвиток українського народу з політикою та самим існуванням Російської імперії. Теорія «української мови для домашнього вжитку», яку пробували формувати українські вчені, змушені працювати в системі науки й освіти Російської імперії, на думку Михайла Драгоманова, є безперспективною і небезпечною для повноцінного існування та розвитку українського народу. І великою шкодою для українського народу стало те, що такі вчені, як М. Костомаров, О. Потебня, В. Антонович, М. Сумцов не наважилися хоча б частину своїх наукових праць написати українською мовою та не хотіли перенести свою наукову діяльність до Галичини.

Так само шкідливим і безперспективним для формування українського політичного руху був, на думку мислителя, односторонній некритичний націоналізм, який протиставляв національні та загальнолюдські цінності, заперечуючи важливість і необхідність їх синтезу.

Успішний національний розвиток українського народу за переконанням вченого неможливий без усунення негативних наслідків, зумовлених поділом українського народу між різними імперіями та різними адміністративними частинами цих імперій. Формування єдиного українського інтелектуального простору, який би давав можливість для цілісного розвитку української культури, літератури та науки, розвиток почуття національної єдності, усвідомлення спільності національних завдань всіх українців на всіх українських етнічних землях – основа всієї наукової, громадської та політичної діяльності Михайла Драгоманова. Залежно від політичних умов та можливостей, що їх надавало чинне законодавство, він визначав можливі для досягнення тактичні цілі в кожному окремому регіоні, включаючи Закарпаття, Буковину, Кубань. З огляду на найбільш сприятливі для національного розвитку політичні умови він особливу увагу приділяв Галичині (хоча наявність конституційних гарантій не врятувала від репресій та переслідувань, аж до тюремного ув'язнення, соратників та послідовників Михайла Драгоманова у цьому регіоні, серед яких були Іван Франко, Михайло Павлик, Остап Терлецький та ін.). Тому він брав активну участь в організаційних заходах та став одним із укладачів статуту Товариства імені Шевченка (від 1892 р. – Наукового товариства імені Шевченка) – інституції, створеної завдяки фінансовій допомозі українців з Наддніпрянської України у Львові для розвитку української науки й літератури.

Михайло Драгоманов обґрунтував ідею необхідності створення, відповідно до чинного законодавства, української політичної партії в Австрійській імперії, яка б всіма доступними політичними засобами боролася за права українського народу. У 1891 р. було створено таку партію – першу українську політичну партію під назвою Русько-українська радикальна партія (оскільки тогочасне українське населення Галичини називало себе «русинами»), то назва партії мала б підкреслити її соборний характер, тобто об'єднувати українців по обидва боки кордону). Зрозуміло, що з огляду на тогочасні політичні умови в Російській імперії про будь-яку легальну політичну діяльність української партії на її території не могло бути й мови.

Усвідомлюючи, що завдання, які стоять перед українцями в Російській імперії, можуть розв'язуватися лише в контексті загальнодержавних реформ та прогресивних змін, Михайло Драгоманов від початків своєї діяльності велику увагу приділяв цим проблемам. У працях про російсько-турецьку війну: «Турки внутрішні і турки зовнішні» (1876), «Внутрішнє рабство і війна за визволення» (1877), «До чого довоювалися?» (1878) викладено програму реформування державної системи та законодавства Російської імперії.

Особливо плідним у цьому аспекті є період його редакторства у «Вольном Слове», коли вченому вдалося перетворити це видання на теоретичний орган та інтелектуальний центр загальноросійського ліберального й демократичного руху. П. Струве писав: «Драгоманов перший із російських публіцистів дав російській демократії широку і ясну політичну програму. Він перший різко і чітко пояснив російському суспільству смисл і значення конституційного порядку, і, особливо, прав особи та принципи самоврядування»¹¹.

На основі синтезу прогресивних політичних ідеологій того часу, здобутків юридичної науки та законодавчої практики розвинутих країн з українською національно-історичною традицією Михайло Драгоманов створив власну концепцію, яка стала основою програми «політичного, економічного і культурного визволення та розвитку українського народу»¹².

Основою цієї концепції є ідея свободи (вільності). Саме свобода є основою існування й розвитку суспільства, критерієм прогресу. В одній з перших своїх праць Михайло Драгоманов писав: «Оглядаючи важкий шлях людей до всестороннього і вільного розвитку людської особистості, історик відноситься благородного до всього, що розширює свободу особи, чим би воно не було покликано»¹³. А в роботі «Старі хартії вільності», яка залишилася незавершеною через смерть мислителя, він, аналізуючи ідею свободи починаючи від держав стародавнього Сходу до сучасності, підкреслював, що хоча в сучасних конституційних державах є

парламенти та проголошені права людини і громадянина, проте, оскільки виконавчі органи й надалі залишаються централізованими і бюрократичними, то говорити про реальність свободи ще рано. Для забезпечення свободи, прав людини і громадянина необхідні: розвинуте громадянське суспільство, гарантії з боку судових органів, а також відповідні політичні звичаї «котрі виробляються довгими часами»¹⁴.

Першим кроком у напрямі перетворення Російської імперії в сучасну конституційну державу мали б стати, на думку Михайла Драгоманова, поява писаної конституції та чітка законодавча регламентація повноважень державної влади, кожного державного службовця, аж до конституційного закріплення «права опору незаконним діям урядовців» та «право носіння зброї»¹⁵. Ці ідеї знайшли своє закріплення в його конституційному проекті «Вільна Спілка» (1884) – першому конституційному проекті у межах Російської імперії, який передбачав права людини та місцеве самоврядування. Для мислителя права людини, її свобода та вільний розвиток, самоцінність людської особистості й самоврядування громад і децентралізація влади взаємопов'язані і взаємозалежні. Свобода, рівність, права людини є критерієм, напрямом та основою людського прогресу. Не заперечуючи ролі і значення держави для народу, оскільки «своя держава, чи по волі, чи по неволі зложена, була й досі ще єсть для людей спілкою задля оборони себе од чужих і задля впорядкування своїх справ на своїй землі по своїй волі», Михайло Драгоманов вважав, що «повна воля кожної особи завше зостанеться ціллю всіх порядків»¹⁶.

Наукові та публіцистичні праці, політична й громадська діяльність Михайла Драгоманова справили визначальний вплив на увесь подальший розвиток української правової думки, українського конституціоналізму, українського політичного руху в обох імперіях, між якими були на той час поділені українські землі. Ідеї, викладені у «Вільній Спілці», широко використав при розробці свого конституційного проекту Михайло Грушевський, вони мали значний вплив на конституційний проект Української Народної Партії «Основний закон «Самостійної України» спілки народу українського», «Проект Конституції основ державних законів УНР» О. Ейхельмана. Формування національно-політичного світогляду Івана Франка, Михайла Павлика, Богдана Кістяківського та багатьох інших відбулося під його визначальним впливом. Теоретичні розробки мислителя з питань права людини, конституціоналізму, політичної та національної свободи, місцевого самоврядування, інших правових проблем мали насамперед прикладний характер. Усі праці Михайло Драгоманов писав з метою знайти можливе для реалізації рішення сучасних йому проблем. Зміна суспільно-політичної ситуації обумовлювала зміну його поглядів на шляхи і перспективи конкретних політичних реформ. Цим зумовлені різні оцінки його поглядів та діяльності. Проте завжди в основі його правових поглядів була ідея прав людини, свободи та рівності. І в цьому аспекті спадщина Михайла Драгоманова продовжує залишатися актуальною для всіх нових поколінь українського народу, створюючи потужну історико-теоретичну основу подальшого розвитку України як європейської правової національної держави.

¹ Михайло Драгоманов. Бібліографія (1861–2011) / упоряд.: М. О. Мороз, В. А. Короткий (кер. авт. кол.), І. І. Тіщенко, І. С. Гриценко, С. І. Білоконь. – Дрогобич : Коло, 2011. – 740 с.

² Тут і далі біографічні відомості взяті з: Михайло Драгоманов. Документи і матеріали. 1841–1994. – Л., 2001. – 733 с.; Михайло Драгоманов. Автожиттєпис / уклали І. С. Гриценко, В. А. Короткий, М. В. Томенко. – К. : Либідь, 2009. – 444 с.

³ *Липинський Вячеслав*. Листи до Братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму / Вячеслав Липинський. – Нью-Йорк, 1954. – С. 11.

⁴ *Михайло Драгоманов*. Документи і матеріали... – С. 61.

⁵ Историческія пѣсни малорускаго народа съ объясненіями Вл. Антоновича и М. Драгоманова. Томъ первый. – Кіевъ, 1874. – С. II.

⁶ Політичні пісні українського народу XVIII–XIX ст. з увагами М. Драгоманова. Частина перша. Розділ перший. – Женева, 1883. – С. I.

⁷ *Драгоманов Михайло*. Українська література, проскрибована російським урядом / М. Драгоманов. – Л., 2001. – С. 87.

⁸ Там само. – С. 89.

⁹ *Драгоманов М.* Историческая Польша и великорусская демократия / М. Драгоманов // Собрание политических сочинений М. П. Драгоманова. – Париж, 1905. – Т. I. – С. 46.

¹⁰ Там само. – С. 5–7.

¹¹ П. С. [Струве Петр]. Отъ редакціи «Освобожденія» // Собрание политических сочинений М. П. Драгоманова. Том I. – С. III.

¹² «Вільна Спілка». Спроба української політико-соціальної програми. Збір і пояснення М. Драгоманова // Андрусак Тарас. Шлях до свободи. – Л., 1998. – С. 125.

¹³ *Драгоманов М. П.* О состоянии женщины в первом веке Римской империи / М. Драгоманов // Университетские известия. – Киев, 1864. К. 5. – С. 38.

¹⁴ *Драгоманов Мих.* Старі хартії вільности / М. Драгоманов. – К. : Ранок, 1907. – С. 34.

¹⁵ «Вільна Спілка»... – С. 126.

¹⁶ *Драгоманов М. П.* Передне слово [до «Громади» 1878 р.] / Драгоманов // Вибране. – К. : Либідь, 1991. – С. 293, 298–299.

Резюме

Андрусак Т. Г. Михайло Драгоманов – ключова постать української правової думки XIX ст.

Розглядається роль і значення громадської, наукової та політичної діяльності Михайла Драгоманова, його творчої спадщини в становленні та розвитку української правової думки XIX–XX ст.

Ключові слова: права людини, політична свобода, конституціоналізм, «Вільна Спілка», українська правова думка, Михайло Драгоманов.

Резюме

Андрусяк Т. Г. Михайл Драгоманов – ключевой представитель украинской правовой мысли XIX в.

Рассматривается роль и значение общественной, научной и политической деятельности Михаила Драгоманова, его творческого наследия в становлении и развитии украинской правовой мысли XIX–XX вв.

Ключевые слова: права человека, политическая свобода, конституционализм, «Вольный Союз», украинская правовая мысль, Михайл Драгоманов.

Summary

Andrusyak T. Mykhailo Drahomanov – a key figure in Ukrainian legal thought of the nineteenth century.

The role and significance of Mykhailo Dragomanov's social, scientific and political activities, his creative heritage in the formation and development of Ukrainian legal thought of the XIX–XX centuries are considered.

Key words: human rights, political freedom, constitutionalism, «Union Libre», Ukrainian legal thought, Mykhailo Drahomanov.